

EPIDEMIJE TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA U RURALNIM OBLASTIMA UŽIČKOG I VALJEVSKOG OKRUGA: PRILOG KVANTIFIKACIJI RATNIH ŽRTAVA

Dr Vladimir Krivošejev*

APSTRAKT: Tokom godina koje su prethodile Prvom svetskom ratu stanovništvo Srbije je u velikoj meri stradalo od posledica epidemija različitih zaraznih bolesti: dizenterije, trbušnog tifusa, velikog kašlja i različitih boginja, šarlaha, difterije. Ratni period od avgusta 1914. do novembra 1918. doveo je do promena, utoliko što se uz epidemije i ranije zastupljenih dešavaju i stradanja na frontu, pojavljuju dve velike epidemije: tri različite tifusne bolesti (pegavi, povratni i trbušni tifus) 1915. i španske groznice 1918. Na osnovu uvida u sačuvane i istraživačima dostupne crkvene knjige umrlih uočava se da je u 34 sela analizirane ruralne oblasti Užičkog i Valjevskog okruga, gde je po popisu iz 1910. godine živelo 21.483 stanovnika registrovana smrt njih 4.852, odnosno 22,59% i to 8,77% od tifusa i španske groznice, 4,42% od ostalih epidemijskih bolesti, a 9,40% od svih drugih uzroka. Ako isključimo broj žrtava epidemija „tri tifusa” i španske groznice, dolazimo do podataka da je tokom petogodišnjeg ratnog perioda (1914–1918) od svih uzroka smrti, uključujući ne samo epidemije drugih zaraznih bolesti, već i borbena dejstva, stradalo 13,81% stanovništva, dok je u predratnom petogodišnjem periodu (1909–1913) taj procenat bio tek nešto malo manji tj. 12,95%.

KLJUČNE REČI: Srbija, Valjevo, Užice, Prvi svetski rat, epidemije, bolesti, smrtnost, manjak stanovništva.

Uvod

Više od jednoga veka po okončanju Prvog svetskog rata pitanje broja žrtava i dalje je otvoreno. Najčešće je navođen podatak iznet na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine da je Srbija tokom ratnih godina 1914–1918. izgubila 402.435 vojnika i oko 845.000 civila, ukupno 1.247.435, odnosno 28,39% stanovnika, što je

* Viši naučni saradnik, Narodni muzej Valjevo, Valjevo, Republika Srbija
vladimir.krivosejev@gmail.com

neretko zaokruživano na 30%, a potom dodatno na jednu trećinu stanovništva. Ovi podaci se sve češće preispituju i u literaturi nailazimo na informacije da je Srbija izgubila više od jedne četvrtine stanovništva.¹

U poređivanje rezultata popisa stanovništva iz 1910, uz popis novopriključenih teritorija 1913, sa popisom iz 1921. godine,² ukazuje da je u postkumanovskoj Srbiji pred početak Prvog svetskog rata bilo registrovano 4.393.315, a 1921. godine 3.866.855 stanovnika. Razlika u broju popisanih stanovnika u dva popisa, od 526.460 (-11,98%) predstavlja demografski manjak, a ne direktan demografski gubitak (broj umrlih), koji bi okvirno odgovarao zbiru demografskog manjka i broja novorođenih. Analizirajući rezultate popisa iz 1921. godine, Jagodić uočava da je popisano 447.824 dece uzrasta od 0 do 4 godine, odnosno dece rođene tokom tri ratne i dve poratne godine, što bi, uz izvesne statističke greške, „potpuno hipotetički” moglo da bude adekvatno broju rođenih i u celokupnom ratnom periodu.³ U skladu sa tim mogla bi da se iznese hipoteza da je na teritoriji postkumanovske Srbije ratni vihor odneo nešto više od 974.000 života. Sa druge strane Bjelajac iznosi podatak da je od januara 1914. do decembra 1918. rođeno i preživelo 390.424 dece,⁴ što bi moglo da ukaže na oko 927.000 stradalih, oko 21,10%, odnosno više od jedne petine stanovništva popisanog od 1910. do 1913. godine. U ratnom gubitku ne učestvuju samo umrli usled direktnih posledica rata, već od svih mogućih uzroka, kako onih od kojih se umiralo i u mirnodopsko vreme, tako i od iscrpljenosti i različitih drugih teškoća, koje su dovodile do smrtnog ishoda. Neophodno je da se naglasi da je ratni demografski gubitak verovatno nešto veći od navedenih brojeva i procenata, zbog efekta migracionog faktora – naseljavanja teritorije Srbije sa drugih teritorija novostvorene države Kraljevine SHS, koji je dodatno doprineo povećanju broja stanovnika, čime je delimično anuliran manjak. Kako je naseljavanje koje utiče na navedene rezultate trajalo tek nešto duže od dve godine, od okončanja rata i smirivanja situacije, do popisa, teško je reći da je ono u većoj meri izmenilo opštu sliku, da bi ratni gubitak mogao da bude veći od jedne četvrtine stanovništva.

U literaturi se nailazi na informaciju, bez pozivanja na primarni izvor, da je od posledica različitih epidemija stradalo oko 360.000 ljudi.⁵ Po svemu sudeći, njen

¹ Милош Јагодић, „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910–1921”, *Српске студије*, бр. 6, (2015), 11–65; Маријана Мраовић, Зоран Вигњевећ и Дарко Маринковић, „Уводна студија”, у: *Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату: Архивска грађа Војног архива*, CD издање, (Београд: Медија центар Одбрана), 5–25; Миле Бјелајац, „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева”, *Токови историје*, бр. 1, (2021), 41–84; Александар Животић, „Допринос српске војске савезничкој победи у Првом светском рату”, у: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, ур. Михаило Војводић (Београд: Српска академија наука и уметности, 2021), 248–262.

² *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији: 31 децембра 1910*, (Београд: Управа државне статистике, 1911); К. у. к. *Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens*, (Belgrade: 1917); *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*, (Сарајево: Државна штампарија, 1932); М. Јагодић, н. д.

³ М. Јагодић, н. д., 24.

⁴ М. Бјелајац, н. д., 46.

⁵ Драган Микић, Александар Недок и Бранислав Поповић, „Заразне болести у српској војсци и народу 1914. и 1915. године”, у: *Српски војни санитет 1914–1915. године*, ур. Александар Недок и Бранислав Поповић (Београд: Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије–Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, 2010), 181–204; Драган

izvor je posleratni Memoar od 31. marta 1919. godine, pripremljen za Mirovnu konferenciju u Parizu, sa specifikacijom ratnih žrtava po raznim osnovama. U njemu je naglašeno da je epidemija tifusa 1915. godine odnela 360.000 života.⁶ Mogli bismo da pretpostavimo da, kada je utvrđeno da je broj žrtava te epidemije bio znatno manji, po najčešće iznošenim procenama 135.000,⁷ a da se druge epidemije u Memoaru ne pominju, navedena brojka je u pomenutoj literaturi pripisana svim epidemijama. Druga epidemija sa velikim brojem obolelih i umrlih bila je epidemija španske groznice iz 1918. godine, koja je verovatno odnela oko 120.000 života.⁸

Do preciznih informacija o ukupnim ratnim žrtvama i udelu epidemija u tom broju može se doći pre svega detaljnim istraživanjima i analizama podataka o broju umrlih i upisanim uzrocima smrti tokom rata na celoj teritoriji Srbije, što bi predstavljalo dugogodišnji posao za veći istraživački tim, dodatno otežan, pa i onemogućen nedostatkom primarnih izvora.

Cilj ovoga rada je da se u vidu studije slučaja, a u skladu sa sačuvanim dostupnim izvorima, crkvenim matičnim knjigama umrlih, utvrdi stradanje stanovnika seoskih područja valjevskog i užičkog kraja tokom Velikog rata i udeo različitih epidemija u tim stradanjima. Navedeni deo Srbije podneo je žrtvu koja je iznad proseka za Srbiju toga vremena. Dok je, kako je već naglašeno, u celoj postkumanovskoj Srbiji demografski ratni manjak bio 11,98%, u Užičkom i Valjevskom okrugu iznosio je 16,76%.⁹

Tabela br. 1: Demografski manjak stanovništva između dva popisa, od 1910. do 1913., kao i 1921. godine, u Valjevskom i Užičkom okrugu, ali i na nivou Srbije

	od 1910. do 1913.	1921.	Razlika	%
Valjevski okrug	157.648	133.974	-23.674	-15,02%
Užički okrug	146.763	119.424	-27.339	-18,63%
Ukupno Valjevski i Užički okrug	304.411	253.398	-51.013	-16,76%
Predkumanovska Srbija	2.911.701	2.596.879	-314.822	-10,81%
Nove teritorije priključene 1913.	1.481.614	1.270.006	-211.608	-14,96%
Postkumanovska Srbija	4.393.315	3.866.855	-526.460	-11,98%

Микић и др., „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године“, *Војносанитетски преглед*, бр. 65, (2008), 59–69.

⁶ М. Бјелајац, *н. д.*, 49, 51, 72.

⁷ Procene se kreću od 100 do 170.000. Najčešće se navodi procena od oko 100.000 civilnih i 35.000 vojnih žrtava, uz dodatak o mogućih do 35.000 stradalih austrougarskih zarobljenika. Videti: Александар Недок, *Рат Србије са Аустроугарском: рад српског војног санитета*, (Нови Сад–Београд: Прометеј–РТС издаваштво–Архив Војводине, 2021), 43, 75; Александар Недок, *Ваљево – српски ратни хируршки центар и град-болница у епицентру велике епидемије 1914–1915*, (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2017); Д, Микић, А. Недок, Б. Поповић, *н. д.*, 181–204; Д. Микић и др, *н. д.*, 59–69.

⁸ Od 100.000 do 105.000 života civila i 15.000 do 20.000 vojnika. Vidi: Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. са посебним освртом на ваљевски крај*, (Нови Сад–Београд: Прометеј–РТС Издаваштво, 2020).

⁹ Према: *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији: 31 децембра 1910*); *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*. Vidi Prilog 1.

Metodologija

Primarni izvor istraživanja predstavljaju matične crkvene knjige umrlih. Evidencija umrlih, kao i rođenih i venčanih, bila je u ingerencijama parohijskih sveštenika,¹⁰ a uzroke smrti je, na osnovu prijave rodbine, trebalo da utvrdi lekar i da izda pismenu saglasnost za sahranu.¹¹ Međutim, kako je lekara bilo nedovoljno, a većina stanovništva je živela po selima, neretko udaljenim od administrativnih centara, upitno je u kolikoj meri je druga zakonska odredba bila primenjivana. Zato crkvene knjige umrlih ne predstavljaju apsolutno relevantan izvor, ali istraživanjem podataka koje sadrže i njihovom analizom mogu se ustanoviti približni brojevi umrlih u kategorijama različitih uzroka smrti.

Za potrebe izrade ove studije slučaja, koja tretira deo teritorija Užičkog i Valjevskog okruga, analizirane su one matične crkvene knjige umrlih koje su sačuvane i dostupne, a da pružaju potpuni kontinuitet za ratni period od 1914. do 1918. godine, a, radi poređenja, i uvid u stanje pre početka Velikog rata. Time je istraživani uzorak sužen. Za Užički okrug podaci za uzorak nametnut prethodno navedenim imperativom sadržani su u protokolima crkava iz četiri parohijska centra sa 15 naselja u kojima je 1910. godine živelo 11.452 stanovnika, što je predstavljalo 7,80% u odnosu na ukupan broj stanovnika Užičkog okruga.¹² To su crkveni protokoli iz sledećih parohija:

- Kosjerić, sa parohijom od 3 seoska naselja i 2.900 stanovnika prema popisu iz 1910. godine; knjiga je za period 1909–1931;¹³

- Sevojno, sa 6 sela i 3.526 stanovnika; knjiga je za period 1907–1918;¹⁴

- Ražana, sa 4 sela i 2.743 stanovnika; knjiga za period 1903–1929;¹⁵

- Stapani, sa 2 sela i 2.283 stanovnika; knjiga za period maj 1913–1932.¹⁶

Iz Valjevskog okruga analizirane su knjige iz četiri parohijska centra, sa 24 naselja i 14.310 stanovnika, što je predstavljalo 9,08% u odnosu na ukupan broj stanovnika Valjevskog okruga.¹⁷ To su:

¹⁰ Мирољуб Арсић, „Црквене матичне књиге у законским прописима Кнежевине Србије“. *Архивски преглед*, бр. 1–4, (1996/97; изд. 2000), 52–59.

¹¹ „Закон о уређењу санитарске струке и чувању народног здравља“ из 1881 (члан 9а), у: *Санитетски зборник закона, уредаба, расписа и преписа*, књ.2, св. 1, Београд 1881, 91–104.

¹² Љубодраг Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у I светском рату: губици у становништву од 1912–1918. године“, *Ужички зборник*, бр. 14, (1985), 137–158.

¹³ Istorijski arhiv Užice, digitalizovana građa (IAU-dg), Knjiga crkve kosjerićke, hram Rođenstva Svete Bogorodice, za upisivanje umrlih, za period 1909–1931. Broj stanovnika iz popisa 1910. prema: Љ. Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у I светском рату“.

¹⁴ IAU-dg, Knjiga crkve sevojničke, hrama Svetog Arhangela Gavrila, za upisivanje umrlih za period 1907–1918. Broj stanovnika prema: Љ. Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у I светском рату“.

¹⁵ IAU-dg, Knjiga crkve ražanske, hrama Upokojenja Svete Bogorodice, za upisivanje umrlih, za period 1903–1929. Broj stanovnika prema: Љ. Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у I светском рату“.

¹⁶ IAU-dg, Knjiga crkve staparske, hrama Svetog Arhistratiga Mihaila, za upisivanje umrlih, za period 1913–1932. Broj stanovnika prema: Љ. Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у I светском рату“.

- Dračić, sa 8 sela i 2.860 stanovnika; knjiga za period 1907–1925;¹⁸
- Manastir Pustinja, sa 5 sela i 4.010 stanovnika, knjiga je vođena za period: početak marta 1911–1924; stiče se utisak da nije ažurno vođena.¹⁹
- Gračanica, sa 6 sela i 3.161 stanovnikom; knjiga je otvorena u avgustu 1912, a zaključena 1928. godine;²⁰
- Manastir Ćelije, sa 5 sela i 4.279 stanovnika; knjiga je vođena od 1903. do 1921. godine, ali se uočavaju izvesne neažurnosti, a pre svega potpuni propust u vođenju od oktobra 1914. do marta 1916, što obuhvata i period kada je harala velika tifusna epidemija.²¹

Pre analize upisa u crkvene knjige umrlih bilo bi dragoceno da se za svaku od navedenih parohija utvrdi razlika u broju popisanih parohijana 1910. i 1921. godine, ali je to tehnički neizvodljivo pošto, za razliku od popisa iz 1910. u čijem izveštaju su prezentovani rezultati po opštinama kao i po svakom naselju unutar njih u izveštaju narednog popisa dati su samo rezultati po opštinama, čije granice se ne poklapaju sa granicama parohija.²² Zato je moguće utvrditi razliku u broju stanovnika po opštinama u kojima su se nalazili parohijski centri i tako bar okvirno utvrditi da li je u njima ratni manjak veći ili manji u odnosu na podatke koji se odnose na državu, ali i okrug u kom se opština nalazi. I u ovom slučaju migracioni faktor donekle, ali ne drastično može da zamagli realnu sliku, ali u obrnutom pravcu u odnosu na celu Srbiju. Dok se na teritoriju Srbije stanovništvo doseljava iz drugih oblasti novostvorene države, iz ruralnih naselja seljani prelaze u bliže i dalje urbane administrativne centre, što dodatno doprinosu manjku stanovništva. To dodatno ukazuje na značaj analize matičnih knjiga umrlih za istraživanje stradalih od ratnih posledica.

¹⁷ Љубодраг Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату“, *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 34, (2000), 159–170.

¹⁸ Istorijski arhiv Valjevo, digitalizovana građa (IAV-dg), Knjiga crkve dračičke, hrama Svetih Apostola, za upisivanje umrlih, za period 1907–1925. Broj stanovnika prema: Љ. Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату“.

¹⁹ IAV-dg, Knjiga crkve pustinske (Poćuta), hrama Svetog Vavedenija, za upisivanje umrlih, za period 1911–1924. Broj stanovnika prema: Љ. Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату“.

²⁰ IAV-dg, Knjiga crkve gračaničke (Poćuta), hrama Svetog Arhandela Mihaila, za upisivanje umrlih, za period 1912–1928. Broj stanovnika prema: Љ. Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату“.

²¹ IAV-dg, Knjiga crkve ćelijske (Lelić), hrama Arhandela Mihaila, za upisivanje umrlih, za period 1903–1921. Broj stanovnika prema: Љ. Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату“.

²² Dok pojedine parohije čine deo jedne opštine, nailazimo i na primere da sela iz jedne parohije ne samo da pripadaju različitim opštinama, već i srezovima, pa čak i okruzima.

Tabela br. 2: Manjak stanovništva između dva popisa u analiziranim seoskim opštinama iz Užičkog i Valjevskog okruga

	1910.	1921.	razlika	razlika u %
Crkva u Kosjeriću, opština Kosjerić	3164	2588	-576	-18,20%
Crkva u Sevojnu, opština Sevojno	2090	1792	-298	-14,26%
Crkva u Ražani, opština Ražana	3114	2448	-666	-21,39%
Crkva u Staparima, opština Stapani	2283	1962	-321	-14,06%
Ukupno Užički okrug	10.651	8790	-1861	-17,47%
Crkva u Dračiću, opština Dračić	3180	2680	-500	-15,72%
Crkva manastira Pustinja, opština Rebelj	3900	2860	-1040	-26,67%
Crkva Gračanica, opština Rebelj	---	---	---	---
Crkva manastira Čelije, opština Lelić	2541	2198	-343	-13,50%
Ukupno Valjevski okrug	9621	7738	-1883	-19,57%
UKUPNO	20.272	16.528	-3744	-18,47%

Analiza upisa u knjige umrlih pokazala je da je u proučavanim parohijama valjevskog kraja manjak stanovništva (-19,57%) bio veći nego u Valjevskom okrugu u celini (-15,02%), a time i veći nego u celoj Srbiji (-11,98%).²³ Sa druge strane, manjak u proučavanim parohijama užičkog kraja (-17,47%) bio je nešto manji u odnosu na prosek Užičkog okruga (18,63%), ali i dalje znatno veći u odnosu na prosek države.²⁴ U skladu s tim, procenat umrlih od svih uzroka smrti (stopa mortaliteta) u svim navedenim parohijama oba okruga tokom Prvog svetskog rata trebalo bi da bude veći od procenta umrlih u celoj državi.

Što se analize crkvenih knjiga tiče, neophodno je da se naglasi da su usled smanjenja broja sveštenika (neki su se povukli s vojskom preko Albanije, izvestan broj je bio interniran od okupatora, neki su preminuli), parohijske poslove obavljali sveštenici iz susednih parohija. S tim u vezi, zbog povećanog obima posla u vreme neregularnih ratnih uslova često je dolazilo do raznih propusta.²⁵ Poseban problem za istraživače nastaje zbog mogućnosti da smrt mnogih umrlih vojnika i interniraca koji su Srbiju napustili krajem 1915. i tokom 1916, nije registrovana. Međutim, analiza je realizovana za period od punih pet godina, od početka januara 1914. do kraja decembra 1918. godine, obuhvatajući i prvih sedam meseci 1914. i poslednja dva meseca 1918. koji su izvan ratnog perioda. Primera radi, u tim mesecima registrovana je smrt 109 parohijana nuriye crkve u Dračiću; 59 do kraja jula 1914. i 50 lica od 3. novembra kao dana kapitulacije Austrougarske do kraja 1918, što predstavlja oko 3,5% stanovništva popisanog 1910. kao i oko 18,8% registrovanih umrlih tokom svih pet punih godina.²⁶ Zato polazimo od pretpostavke da bi broj umrlih od raz-

²³ Љ. Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату“; *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921.*

²⁴ Љ. Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у I светском рату“; *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921.*

²⁵ Vidi: Владимир Кривошејев, „Црквене књиге умрлих као извор за квантификацију епидемија у Србији : могућности и проблеми, са посебним освртом на епидемију шпанске грознице“, у: *Зборник са XIII конгреса историчара медицине: 800 година српске медицине, Београд: 15–18. новембар 2022*, ур. Зоран Ваџић, (Београд: Секција за историју медицине Српског лекарског друштва, 2023), у припреми.

²⁶ Vidi: Prilog 6.

nih uzroka u tim mesecima mogao ne samo da anulira neupisane stradalnike iz ratnog perioda od avgusta 1914. do novembra 1918. godine, već i da premaši njihov broj, imajući pre svega u vidu veliki broj umrlih krajem 1918. usled epidemije španske groznice.

Da bi se utvrdila okvirna slika demografskog gubitka nastalog tokom teških godina Prvog svetskog rata neophodne je da se kao početni parametar istraži smrtnost iz predratnog perioda, u onoj meri u kojoj to dozvoljava vremenski obuhvat navedenih parohijskih knjiga.

Smrtnost pre ratnih godina i tokom balkanskih ratova

Za petogodišnji predratni period 1909–1913. raspoložemo podacima iz pet od osam analiziranih parohija: Sevojno, Ražana, Kosjerić, Čelije i Dračić. U njima je u crkvenim knjigama umrlih registrovana smrt 2.119 osoba, odnosno 12,95% stanovništva popisanog 1910. godine. Na teritoriji parohije crkve u Ražani registrovano je 285 umrlih (10,39% u odnosu na broj stanovnika iz 1910), u parohiji crkve u Kosjeriću 391 (13,48%), na teritoriji dračićke parohije 398 (13,92%), u Sevojnu 512 umrlih (14,52%), a u Čelijama 533 (12,46%).²⁷

Analiza pokazuje da kao uzrok smrti preovlađuju *tuberkuloza (jeftika, sušica)* i *zapaljenje pluća*, a tek potom *starost (prirodna smrt, staračka iznurenost)*. Umiralo se i od različitih bolesti: *katar, mana srca, bronhitis, vodena bolest, sipnja, kostobolja, škrofuloza, rak, zapaljenja (mozga ili creva)*. Zabeležene su i smrti žena *na porođaju*, kao i smrti novorođenčadi, odojčadi i male dece (*pri rođenju, na porođaju, nedonošče, slabo rođeno, usled nedostatka majčine brige, usled slabe nege zbog majčine bolesti, fras*). Česte su bile i nasilne smrti: *ubijen, ubijen iz puške, ubijen sekirom, zaklan u kafani, ubijen od hajduka, od zlikovaca* (ponekad i uz navođenje imena ubica). Nisu bila retka ni samoubistva, kao i razni zadesni slučajevi: *poginuo nesrećnim slučajem, ubio ga grom, utopio se (pri prelasku reke, pri kupanju), pao sa drveta, drvo palo na njega (od bukve), od opekotina, od vrele vode, survao se sa puta, smrtao se, napio se rakije, od ujeda zmije...* Nailazi se i na upise: *od ludila, od epilepsije, nađen mrtav*, ali i: *umro od gladi, odnosno zbog oskudice u hrani*.²⁸

Pored navedenih uzroka smrti u većini godina se uočavaju i različite epidemije koje su odnosile živote, neretko više od svih prethodno navedenih uzroka zajedno. Najveća smrtnost bila je 1909. godine, kada je u pet parohija registrovano 645 umrlih. Indikativno je da je te godine upisano znatno više smrtnih slučajeva nego ratne 1913. (455), kada su pored vojnika nastradalih u toj godini, retroaktivno upisivani i vojnici stradali krajem 1912. godine. Te 1909. godine, uz uvek prisutan veliki kašalj i šarlah, u parohiji crkve u Sevojnu su se pojavile difterija (*gušobolja*) i dizenterija (*srdobolja*) koje su odnele 29

²⁷ Vidi. Prilog 3.

²⁸ Vidi: Владимир Кривошејев, „Епидемије у Србији током ратова 1912–1918: прилог квантификацији жртава“, *Баштина*, бр. 58, (2022).

života. Šarlah sa 23 žrtve i veliki kašalj sa 15 bili su uzroci veće smrtnosti i u parohiji crkve u Ražani.

Tabela br. 3: Ukupan broj umrlih u analiziranim parohijama po godinama, 1906–1913.

	1906.	1907.	1908.	1909.	1910.	1911.	1912.	1913.
RAŽANA	60	77	67	95	44	48	42	56
ČELIJE	66	57	98	154	107	70	123	79
SEVOJNO	-	109	109	129	114	93	74	102
DRAČIĆ	-	56	62	146	39	34	81	98
KOSJERIĆ	-	-	-	121	62	44	43	120
PUSTINJA	-	-	-	-	-	87	94	159
GRAČANICA	-	-	-	-	-	-	108	131
STAPARI	-	-	-	-	-	-	-	67

Indikativan je primer „pomora“ koji je te 1909. godine zahvatio parohiju crkve pri manastiru Čelije. Za razliku od 1906. i 1907. godine kada je prosečan broj umrlih bio nešto veći od 60, 1908. je povećan na 98, a 1909. na 154. Uzrok povećane smrtnosti 1908. bio je veliki kašalj, koji je odneo 60 života, dok je 1909. ta bolest odnela 50 života dece i adolescenata, ali je umrlo i 40 lica svih uzrasta od bolesti koju je sveštenik-monah imenovao: *od slabosti*, odnosno *slab*, *-a*, *-o*. Koja je to bolest, koja masovno uzima živote možda može da ukaže primer iz bliske parohije crkve u Dračiću. I tu je prethodna prosečna godišnja smrtnost bila oko 60 osoba, što se nije promenilo ni 1908. godine, ali je 1909. umrlo 146 parohijana. Uzrok povećanja smrtnosti, uz šarlah (21 žrtva) i veliki kašalj (11 žrtava), bila je dizenterija koja je odnela 43 života. Već naredne 1910. godine ukupan broj umrlih bio je manji od prethodno navedenog proseka, 39, dok je u čelijskoj parohiji ostao viši, 107. Uzrok povećane smrtnosti su i dalje bili šarlah i veliki kašalj, ali opet i *slabost*, samo u manjem broju.

Kako vidimo, veliki kašalj i šarlah bile su bolesti koje su se veoma često javljale sa različitim intenzitetom i ishodom, kao i dizenterija. Nešto ređe se uočavaju difterija i tifus (trbušni), dok su boginje, najčešće upisane bez konkretizacije vrste, bile relativno retke, ali su kada se pojave odnosile veliki broj života, što ukazuje na moguću pojavu najsmrtonosnijih velikih boginja. Samo tokom prve polovine 1913. godine one su u kosjeričkoj parohiji odnele 62, a u ražanj-skoj 14 života, dok su u valjevskom kraju bile znatno manje zastupljene.

Što se tiče smrtnosti u godinama dva balkanska rata (8. oktobar 1912. – 30. maj 1913. i 29. juni – 10. avgust 1913.), načinjena je detaljnija analiza umiranja od epidemijских bolesti za dve ratne godine u celini, kao i za godinu koja im je prethodila. Analizirano je sedam, od osam obrađenih parohija. Izuzeta je parohija crkve u Staparima, budući da ne raspolaže podacima za 1911. i 1912. godinu, dok su podaci iz parohije crkve Gračanica prikazani bez onih iz 1911. godine, pošto je dostupna knjiga umrlih iz te parohije „otvorena“ 1912.²⁹

²⁹ Vidi: Prilog 4.

Tabela br. 4: Broj umrlih po parohijama od epidemijskih bolesti tokom perioda 1911–1913.

SEVOJNO	1911.	1912.	1913.	KOSJERIC	1911.	1912.	1913.
Šarlah	12	1	21	Šarlah	0	0	1
Difterija	0	0	1	Difterija	0	0	0
Veliki kašalj	4	0	0	Veliki kašalj	3	4	0
Boginje	0	9	3	Boginje	0	0	62
Dizenterija	23	6	1	Dizenterija	1	5	1
Tifus	1	3	9	Tifus	0	0	0
Kolera	0	0	0	Kolera	0	0	1

PUSTINJA	1911.	1912.	1913.	GRAČANICA	1911.	1912.	1913.
Nepoznata bolest	55	54	23	Nepoznata bolest	0	0	0
Šarlah	0	0	17	Šarlah	0	14	2
Difterija	0	2	0	Difterija	0	0	12
Veliki kašalj	0	1	31	Veliki kašalj	0	8	11
Boginje	0	0	0	Boginje	0	0	2
Dizenterija	7	7	0	Dizenterija	0	7	2
Tifus	2	1	3	Tifus	0	0	1
Kolera	0	0	0	Kolera	0	0	5

ČELIJE	1911.	1912.	1913.	DRAČIĆ	1911.	1912.	1913.
Šarlah	1	1	5	Šarlah	0	0	1
Difterija	0	1	1	Difterija	0	1	3
Veliki kašalj	0	25	14	Veliki kašalj	0	10	0
Boginje	0	0	1	Boginje	0	0	7
Dizenterija	0	1	3	Dizenterija	0	20	1
Tifus	0	4	3	Tifus	0	1	5
Kolera	0	0	6	Kolera	0	0	0

RAŽANA	1911.	1912.	1913.	UKUPNO UMRLIH 1911–1913.	
Šarlah	1	0	0	Šarlah	77
Difterija	0	2	2	Difterija	21
Veliki kašalj	1	0	0	Veliki kašalj	102
Boginje	0	0	14	Boginje	84
Dizenterija	1	3	2	Dizenterija	85
Tifus	0	0	1	Tifus	32
Kolera	0	0	0	Kolera	12

Analiza je pokazala da se tokom ratnog perioda među civilnim stanovništvom uočavaju iste bolesti kao i ranije, čak, kako smo videli i sa manjom učestalošću nego u nekim od prethodnih, mirnodopskih godina, s tim što se u ratnim godinama pojavila i epidemija kolere. Izbila je na jedrenskom ratištu tokom Prvog, ali se značajno proširila tokom Drugog balkanskog rata. Obolelo je oko 15.000, a umrlo oko 5.000 vojnika, dok je broj obolelih i umrlih u građanstvu bio znatno manji.³⁰ Od ove bolesti su umirali i vojnici iz valjevskog i užičkog kraja po frontovskim bolnicama, ali i

³⁰ Владимир Станојевић, „Колера у балканским ратовима 1912–1913“, у: *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство*, ур. Станојевић Владимир, (Београд: 1925; реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 309–313.

civili kod svojih kuća. Kolera je tokom leta i početka jeseni 1913. godine odnela pet života u parohiji crkve u Gračanici, šest u Čelijama, i jedan u Kosjeriću, dok u drugim parohijama nije bilo umrlih.

Dok su različite epidemijske bolesti tokom 1913. godine odnosile mnoge živote, broj umrlih su povećala i ratna dejstva, mada je broj vojnika stradalih na ratištu, poginulih ili umrlih od „ratnih epidemija“ (pre svega kolere i tifusa) bio znatno manji od broja umrlih od epidemija većih razmera u selima. Iz sevojničke parohije, u kojoj je samo šarlah 1913. godine odneo 21 život, tokom Prvog i Drugog balkanskog rata registrovano je osam smrtnih ishoda na frontu; petoro parohijana je stradalo usled ratnih povreda (jedan umro u bolnici, naknadno) i troje od posledica bolesti (tifus, kolera i crveni vetar). I u dračičkoj parohiji epidemije su odnele više života nego ratna dejstva. Samo 1912. godine od dizenterije je umrlo 20, a od velikog kašlja 10 parohijana, dok je tokom oba rata registrovana smrt 18 vojnika; po četiri su umrla od tifusa i kolere, šestorica su poginula u borbama ili naknadno umrla u bolnicama od posledica ranjavanja, dok su uzroci smrti četvorice vojnika nepoznati, a zabeleženo je samo da su umrli u vojnim bolnicama.

Iz parohije manastira Pustinja u balkanskim ratovima stradalo je 28 vojnika; 17 je poginulo, a 11 umrlo u vojnim bolnicama, uglavnom od tifusa i kolere, a samo 1913. godine 23 parohijana je kod svojih kuća umrlo od „nepoznate bolesti“, 31 od velikog kašlja i 17 od šarlaha. Iz kosjerićke parohije su u balkanskim ratovima tri vojnika poginula, a tri umrla od tifusa, kolere i zapaljenja pluća, dok su *boginje* odnele 62 života. U parohiji crkve Gračanica od 127 upisanih pokojnika 1913. godine 28 je stradalo na frontu u oba balkanska rata, deo od ratnih dejstava, neki usled bolesti, dok su šarlah, veliki kašalj, difterija, dizenterija, *boginje*, tifus i kolera odneli živote 35 civila.³¹

Epidemije tokom Velikog rata

Indikativno je da je smrtnost u prvoj godini Velikog rata negde bila slična, negde veća, a negde manja nego 1913. godine.³² I te, kao i narednih godina, glavni uzroci smrti bile su epidemijske bolesti. U Staparima su 1914. godine uočene istovremene epidemije difterije sa 30, šarlaha sa 12, boginja sa šest i tifusa sa 10 žrtava. Umiranje od difterije u većem broju započelo je znatno pre početka ratnih dejstava, sa prvim danima 1914. godine, od marta počinje i umiranje od *velikih krasti* (velike boginje), u aprilu od šarlaha,³³ dok se umiranje od tifusa uočava na samom kraju decembra, kada i počinje da se razvija velika epidemija. Tokom te 1914. godine registrovano je pet poginulih u ratu.

³¹ Владимир Кривошејев, „Епидемије у српском народу и војсци током балканских ратова 1912–1913. године“, у: *Зборник научног скупа 110 година од мобилизације Гвозденог пука у ослободилачким ратовима Србије – Српска војска у историји и традицији, Прокупље, 7–9. октобар 2022. године*, ур. Дарко Жарић, (Прокупље: Народни музеј Топлице), у припреми.

³² Vidi: Prilog 5.

³³ Navedenih 48 žrtava samo ovih bolesti, bez uračunatih drugih izvora dodatno potkrepljuju prethodno iznetu pretpostavku da bi broj upokojenih van ratnih meseci ratnih godina mogao da anulira, pa i nadmaši broj eventualno neupisanih stradalih.

Slično je bilo i u parohiji pustinjskoj gde su uočene epidemije šarlaha sa 44 umrle osobe, velikog kašlja sa 26, difterije sa 11, boginja sa 14 i tifusa sa sedam žrtava. Umiranje od velikog kašlja počinje u prvim danima godine, od šarlaha i boginja od kraja zime, difterije od sredine godine, a od tifusa od druge polovine decembra. Iz ove parohije u ratu su 1914. poginula 24 vojnika (11% svih umrlih 1914), a naredne godine su registrovane još dve smrti.

U parohiji manastira Čelije knjiga je vođena do oktobra 1914. godine, kada je vođenje privremeno prekinuto, da bi bilo nastavljeno posle početka 1916. Od početka 1914. godine, pa do prekida vođenja, registrovane su 22 žrtve velikog kašlja, 23 boginja, četiri difterije i pet *tifusa*. Tifus se javlja već od početka godine (verovatno trbušni), boginje u februaru, veliki kašalj u martu a difterija od polovine godine. U toj parohiji tokom prve ratne godine nema upisanih ratnih žrtava, za razliku od dračičke, gde su od borbenih dejstava ili bolesti stradala devetorica vojnika, dok je jedan čoban ubijen od protivničkih vojnika prilikom krađe njegovih ovaca. U toj godini samo je difterija odnela 14 života. Tokom naredne dve godine registrovana je smrt još pet vojnika.

U gračaničkoj parohiji difterija je odnela 24, veliki kašalj 14, a ratna dejstva dva života. Dve osobe su upisane kao stradale od ratnih akcija (jedan civil *poginuo od neprijateljske patrole*) i u kosjerićkoj parohiji, gde je difterija odnela četiri života, dok je u parohiji crkve iz Sevojna od borbenih dejstava 1914. stradalo 6 osoba (jedna *ubijena kao dezertar*), dok je šarlah odneo 14, a tifus 19 života. U naredne dve godine registrovana je smrt još 11 vojnika.

Tabela br. 5: Ukupan broj umrlih u analiziranim parohijama po godinama, 1913–1918.

	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.
RAŽANA	56	36+	106+	63	74	146
ČELIJE	79	111+	-	45+	47	216
SEVOJNO	102	110	296	97	59	202
DRAČIĆ	98	104	300	33	38	113
KOSJERIĆ	120	46	300	66	103	88
PUSTINJA	159	226	466	59	47	189
GRAČANICA	131	120	399	86	65	188
STAPARI	67	123	303	53	47	101

Tokom svih ratnih godina u analiziranim crkvenim knjigama umrlih zabeležene su sve epidemije koje se sreću i ranijih godina, sa izuzetkom kolere, s tim što su 1914. godine zabeležena dva smrtna slučaja od ove bolesti u Dračiću, ali to su retroaktivni upisi umrlih na frontu 1913. godine. Ni tokom Velikog rata kolera nije zaobišla Srbiju. Epidemija je prispela sa okupacionim snagama tokom decembra 1915. godine, narednog meseca je dostigla vrhunac, da bi u februaru 1916. „počela naglo opadati i uskoro (je) potpuno iščezla“.³⁴ Širila se pravcem prodora okupacione vojske, na liniji Beograd – Mladenovac – Gornji Milanovac – Čačak. Najviše su stradali

³⁴ Милован Миловановић, „Санитетске прилике у Србији за време Аустроугарске окупације од 1915–1918. године“, *Српски архив за целокупно лекарство*, год. XXIII, бр. 3–4, (1921), 132–134.

austroougarski vojnici, kao i zarobljenici i izbeglice, usled nehygienjskih smeštajnih uslova, a manje stanovništvo kod svojih kuća, te se u do sada obrađenim knjigama umrlih u navedenom periodu kolera ne susreće kao uzrok smrti meštana sela iz analiziranih parohija. Zabeleženo je da je krajem decembra i početkom januara u Beogradu umiralo 30–40, a u Mladenovcu 80–100 ljudi dnevno.³⁵

Svojevrsan specifikum ratnih godina bile su dve velike epidemije, tifusna iz prve polovine 1915. i španske groznice sa kraja 1918. Trbušni tifus je i ranije registrovan u analiziranim naseljima, međutim od poslednjih dana 1914. godine uočava se početak masovnog umiranja stanovništva od tri tifusa: trbušnog, pegavog i povratnog, s tim što je poznato da je pegavac preovlađivao, ali u većini slučajeva u knjigama umrlih nije definisana konkretna vrsta. Epidemija je trajala do kraja proleća 1915. godine, da bi potom umiranje od ovih bolesti postalo sporadično. U pojedinim parohijama tifusi su bili najizraženija smrtonosna bolest u toj godini, ali u mnogima su se intenzivirale i druge epidemijske bolesti, pre svega difterija, koja je u godinama pre Velikog rata bila nešto manje zastupljena, a potom veliki kašalj i šarlah.

Analiza smrtnosti od različitih epidemijskih bolesti u periodu 1914–1918. rađena je za sedam parohija. Izuzeta je parohija manastira Čelije zato što se, kao što je naglašeno, u njenom protokolu uočava prekid u vođenju, od jeseni 1914. do proleća 1915. godine, tako da je nalet tifusne epidemije izostavljen. U narednom tabelarnom pregledu³⁶ ilustrativno je prezentovano stanje i iz ove parohije ali nije uključeno u završnu statističku obradu. Pored toga uočeni su i propusti u vođenju knjige umrlih u Ražani, gde se prekid uočava od septembra 1914. godine, do marta 1915. godine, ali sa nekolicinom retroaktivnih upisa iz prvih meseci te godine. Zbog relativno kratkih prekida, sa delimičnom nadoknadom propusta, podaci iz ove parohije uvršćeni su u završni statistički prikaz.

U selima koja pripadaju analiziranim parohijama tifus je 1915. godine odneo 1.133 života, što predstavlja 5,27% od 21.483 stanovnika popisanih 1910., odnosno 23,35% svih registrovanih umrlih (4.852) i 37,55% žrtava svih epidemija iz perioda 1914–1918 (3.017). Španska groznica, se u okviru drugog talasa svetske pandemije, na teritoriji zapadne Srbije pojavila tokom druge polovine oktobra 1918. da bi već od kraja novembra, tj. početka decembra umiranje postalo sporadično. Za okvirno dva meseca trajanja odnela je 752 života, što čini 24,93% žrtava svih epidemija, 15,50% umrlih od svih uzroka tokom pet ratnih godina i 3,50% od broja stanovnika popisanih 1910.³⁷

³⁵ Isto.

³⁶ Vidi: Prilog 6.

³⁷ U posmatranom prostoru tifus je odneo više života od španske groznice (sa izuzetkom parohije crkve u Ražani), ali se mora imati na umu da je epidemija iz 1918. bila nalet jedne bolesti u trajanju od dva meseca, a epidemija iz 1915. tri istovremene različite bolesti u trajanju od pola godine. Uz to 1918. godine u Srbiji je živelo manje stanovnika nego 1915. godine, tako da, primera radi, 146 umrlih od španske groznice u parohiji manastira Pustinja predstavlja 3,64% stanovništva popisanog 1910, ali i 5,09% stanovništva popisanog od strane austroougarskih okupacionih vlasti 1916. godine. Uz to neophodno je da se napomene da je u pojedinim krajevima, koji nisu bili epicentar tifusne epidemije, španska groznica odnela znatno više života. Tako je u Trsteničkom srezu od španske groznice umrlo 1.267, dok je tifusna epidemija usmrtila 875 meštana; Toma

Tabela br. 6: Smrtnost po parohijama od epidemijskih bolesti u periodu 1914–1918.

DRAČIĆ						Popis 1910. – 2.860 stanovnika				
	UKUPNO UMRLO	Šarlah	Veliki kašalj	Difterija	Dizenterija	Kolera	Boginje	Tifusi	Špan. grip	UK.
1914.	104	1	4	14	1	2	7	13	0	42
1915.	300	5	0	20	0	0	7	181	0	213
1916.	33	1	0	3	3	0	0	2	0	9
1917.	38	0	0	1	0	0	0	0	0	1
1918.	113	0	0	0	0	0	0	0	77	77
	588	7	4	38	4	2	14	196	77	342

Od 588 upisanih umrlih (20,59% popisanih 1910; opšta stopa smrtnosti) 342 je umrlo od raznih epidemija (11,96% popisanih i 58,16% umrlih), a samo od tifusa 1915. i španske groznice 1918. njih 258 (9,02% popisanih, 43,88% umrlih i 75,44% umrlih od svih epidemija).

PUSTINJA						Popis 1910. – 4.010 stanovnika					
	UKUPNO UMRLO	Šarlah	Veliki kašalj	Dift.	Dizent.	Kolera	Boginje	Tifusi	Nepoz. bolesti	Špan. grip	UK.
1914.	226	44	26	11	2	0	14	7	33	0	137
1915.	466	24	0	10	1	0	29	256	61	0	381
1916.	59	0	0	5	0	0	0	0	29	0	34
1917.	47	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1918.	189	0	1	0	2	0	0	0	0	146	149
	987	68	27	26	5	0	43	263	123	146	701

Od 987 upisanih umrlih (24,61% popisanih 1910; opšta stopa smrtnosti) 701 je umro od raznih epidemija (17,48% popisanih i 71,02% umrlih), a samo od tifusa 1915. i španske groznice 1918. njih 402 (10,02% popisanih, 40,73% umrlih i 57,35% umrlih od svih epidemija).

SEVOJNO						Popis 1910. – 3.526 stanovnika				
	UKUPNO UMRLO	Šarlah	Veliki kašalj	Difterija	Dizenterija	Kolera	Boginje	Tifusi	Špan. grip	UK.
1914.	110	14	0	2	0	0	2	19	0	37
1915.	296	21	13	15	4	0	2	181	0	236
1916.	97	6	22	2	1	0	1	3	0	35
1917.	59	0	2	1	0	0	0	2	0	5
1918.	202	0	0	0	19	0	0	9	133	161
	764	41	37	20	24	0	5	214	133	474

Od 764 upisana umrla (21,67% popisanih 1910; opšta stopa smrtnosti) 474 je umrlo od raznih epidemija (13,44% popisanih i 62,04% umrlih), a samo od tifusa 1915. i španske groznice 1918. njih 314 (8,91% popisanih, 41,10% umrlih i 66,24% umrlih od svih epidemija).

KOSJERIĆ						Popis 1910. – 2.900 stanovnika				
	UKUPNO UMRLO	Šarlah	Veliki kašalj	Difterija	Dizenterija	Kolera	Boginje	Tifusi	Špan. grip	UK.
1914.	46	0	2	4	1	0	0	2	0	9
1915.	300	5	14	85	0	0	0	166	0	270
1916.	66	1	6	25	0	0	0	1	0	33
1917.	103	0	27	1	0	0	0	1	0	29
1918.	88	0	5	0	0	0	0	1	62	68
	603	6	54	115	1	0	0	171	62	409

Od 603 upisana umrla (20,79% popisanih 1910; opšta stopa smrtnosti), 409 je umrlo od posledica raznih epidemija (14,10% popisanih i 67,83% umrlih), a samo od tifusa 1915. i španske groznice 1918. njih 228 (7,86% popisanih, 37,81% umrlih i 55,75% umrlih od svih epidemija).

RAŽANA		Popis 1910. – 2.743 stanovnika								
	UKUPNO UMRLO	Šarlah	Veliki kašalj	Difterija	Dizenterija	Kolera	Boginje	Tifusi	Špan. grip	UK.
1914.	36	0	0	4	0	0	3	0	0	7
1915.	106	28	1	18	0	0	0	42	0	89
1916.	63	1	1	9	0	0	0	1	0	12
1917.	74	0	6	3	9	0	0	0	0	18
1918.	146	0	3	0	2	0	0	0	112	117
	425	29	11	34	11	0	3	43	112	243

Od 425 upisanih umrlih (15,49% popisanih 1910; opšta stopa smrtnosti), mada je broj umrlih bio i veći, budući da od septembra 1914. do marta 1915. knjiga umrlih nije vođena, 243 je umrlo od posledica raznih epidemija (8,86% od popisanih i 57,18% od umrlih), a samo od tifusa 1915. i španske groznice 1918. njih 154 (5,61% upisanih, 36,71% umrlih i 63,37% umrlih od svih epidemija).

STAPARI		Popis 1910. – 2.283 stanovnika								
	UKUPNO UMRLO	Šarlah	Veliki kašalj	Difterija	Dizenterija	Kolera	Boginje	Tifusi	Špan. grip	UK.
1914.	123	12	2	30	0	0	6	10	0	60
1915.	303	26	13	57	0	0	0	143	0	239
1916.	53	0	7	0	0	0	0	3	0	10
1917.	47	0	6	1	0	0	0	0	0	7
1918.	101	0	3	0	0	0	0	0	78	81
	627	38	31	88	0	0	6	156	78	397

Od 627 upisanih umrlih (27,46% popisanih 1910; opšta stopa smrtnosti), 397 je umrlo od različitih epidemijskih bolesti (17,39% od popisanih i 63,32% od umrlih), a samo od tifusa 1915. i španske groznice 1918. njih 221 (6,99% popisanih, 35,25% umrlih i 55,67% umrlih od svih epidemija).

GRAČANICA		Popis 1910. – 3.161 stanovnika								
	UKUPNO UMRLO	Šarlah	Veliki kašalj	Difterija	Dizenterija	Kolera	Boginje	Tifusi	Špan. grip	UK.
1914.	120	1	14	24	0	0	1	2	0	42
1915.	399	7	1	49	3	0	30	164	0	254
1916.	86	2	1	7	0	0	0	0	0	10
1917.	65	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1918.	188	0	1	0	0	0	0	0	144	145
	858	10	17	80	3	0	31	166	144	451

Od 858 upisanih umrlih (27,14% popisanih 1910; opšta stopa smrtnosti), 451 je umrlo od različitih epidemija (14,26% popisanih i 52,56% umrlih) a samo od tifusa 1915. i španske groznice 1918. njih 308 (9,74% popisanih, 35,90% umrlih i 68,29% umrlih od svih epidemija).

ČELIJE		Popis 1910. – 4.279 stanovnika								
	UKUPNO UMRLO	Šarlah	Veliki kašalj	Difterija	Dizenterija	Kolera	Boginje	Tifusi	Špan. grip	UK.
1914.	111+	1	22	4	0	0	23	5	0	55
1915.	???	-	-	-	-	-	-	-	0	-
1916.	45+	2	0	11	0	0	0	1	0	14
1917.	47	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1918.	216	0	11	2	0	0	0	0	156	169

SEDAM PAROHIIJA (BEZ ČELIJA) SA 34 SELA		Popis 1910. – 21.483 stanovnika								
UKUPNO UMRLO	Šarl.	Veliki kašalj	Difterija	Dizenterija	Kolera	Boginje	Tifus	Nepoz. bol.	Špan. grip	UK.
4852	199	181	401	48	2	102	1209 ---- 1133	123	752	3017

Od 4852 registrovanih umrlih (22,59% popisanih 1910; opšta stopa smrtnosti), 3017 je umrlo od raznih zaraznih epidemijskih bolesti (14,04% popisanih; 62,18% umrlih), a samo od posledica epidemija tifusa 1915. i španske groznice 1918. godine stradalo je 1885 parohijana (8,77% popisano življa; 38,85% registrovanih umrlih i 62,48% umrlih od svih epidemija).

Indikativno je da se po završetku 1915. godine smrtnost drastično smanjuje. Uobičajene epidemijske bolesti se i dalje sreću, ali sporadično, s tim što „nepoznata bolest“ u parohiji manastira Pustinja 1916. odnosi 29, veliki kašalj u Sevojnu i okolini 22, difterija u okolini Kosjerića 25, a u Čelijama 11 života. Naredne 1917. godine u parohiji crkve ćelijske nije registrovana nijedna od navedenih bolesti, dok je smrtnost od njih u drugim parohijama veoma sporadična, uglavnom se uočava veliki kašalj. Slično stanje bilo je i tokom prvih deset meseci naredne 1918. godine, do pojave drugog talasa španske groznice, sa izuzetkom parohije crkve u Sevojnu, gde se krajem leta i početkom jeseni pojavila dizenterija, koja je odnela 19 života. Od ove bolesti u Ražani su umrla dva, a u Kosjeriću jedan parohijan, dok u ostalim nurijskim parohijama nema registrovanih smrtnih slučajeva. Međutim, u parohiji crkve u Sečjoj Reci, koja je susedna kosjerićkoj i ražanskoj, a ovdje nije prethodno analizirana, dizenterija je u to vreme odnela živote 83 osobe, najviše u selu Makovište, 38 (2,92% stanovništva) i Godečevu, 16 (3,12%). Reč je o jednoj zagonetnoj epidemiji, zagonetnoj zato što se sa velikom stopom smrtnosti pojavila širom Srbije istovremeno, ali na nepovezanim teritorijama. U Valjevskom okrugu se uočava na njegovom zapadnom delu, u Osečini, gde je umrlo 14 seljana, ali i na jugoistočnom, u pojedinim selima u okolini Ljiga, gde je u Poljanicama umrlo 3,34%, u Ivanovcima 2,41% a u Slavkovicima 2,30% stanovništva. Epidemija je izbila i u okolini Arandelovca. Samo u Garašima, dizenterija je napravila pravi pomor, umrlo je 42 seljana (5,22%), a sa nešto manjom smrtnošću uočena je u samo dva sela iz sire okoline Smederevske Palanke. Neophodno je da se naglasi da je u pojedinim selima valjevskog kraja koje je epidemija dizenterije 1918. mimoišla, tokom jeseni naredne 1919. registrovan veći broj umrlih od te bolesti. U brdskoplaniniskim selima pustinijske i gračaničke parohije odnela je 103 života, a u privaroškoj, razvijenoj parohiji crkve u Brankovini deset.³⁸

Vraćajući se na analizirane teritorije tokom ratnog perioda 1914–1918. uočava se da je zastupljenost smrtnosti od epidemijskih bolesti promenjena u odnosu na period 1911–1913. U ranijem periodu najveća smrtnost je bila od velikog kašlja (102), potom od dizenterije (85) i boginja (84), pa od šarlaha (77), a najmanja od difterije (21). Tokom godina Velikog rata, ne računajući tifus i špansku groznicu, difterija je odnela ubedljivo najviše života (401), šarlah je bio smrtonosniji od velikog kašlja (199 : 181), dok su boginje odnele 102, a dizenterija 48 života.

Zaključna razmatranja

Tokom petogodišnjeg perioda, od početka januara 1914. do kraja decembra 1918. godine u sedam analiziranih parohija valjevskog i užičkog kraja (Dračić, Pustinja, Gračanica Sevojno, Kosjerić, Ražana i Stapari) sa 34 pretežno brdskoplaninska sela, u kojima je prema popisu iz 1910. godine živelo 21.483 stanovnika, u crkvenim matičnim knjigama umrlih registrovana je smrt 4.852 osobe, što je predstavljalo 22,59% stanovništva. Imajući u vidu, sa jedne strane da verovatno nisu popisane sve žrtve, naročito one stradale u inostranstvu (vojnici i internirci), a

³⁸ Владимир Кривошејев, „Законетне локалне епидемије дизентерије у Србији крајем лета и током јесени 1918. године“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 105, (2022), 71–86.

sa druge da se tokom prvih sedam meseci 1914. i poslednja dva meseca 1918. godine, koji nisu bili ratni, umro izvestan broj stanovnika, možemo da pretpostavimo da ukupan broj parohijana umrlih tokom ratnog perioda (od 28. jula 1914. do 3. novembra 1918. godine) ne bi bio veći od navedenog, a moguće da je bio i manji.

Dotadne analize knjiga umrlih pokazale su da su znatno više od polovine umrlih bili žrtve epidemija, pre svega tifusne iz 1915. i španske groznice iz 1918. godine, a znatno manje od polovine umrlo je usled brojnih drugih uzroka. Konkretnije, većina, 3.017 upisanih pokojnika (14,04% popisanih; 62,18% umrlih) stradala je od epidemijskih bolesti, dok je od svih drugih uzroka smrti kao što su neepidemijske bolesti, nesrećni slučajevi, smrti na porođaju, prirodne smrti, smrti usled borbenih dejstava i drugi, tokom pet godina stradao znatno manji broj parohijana, njih 1835, odnosno 37,82% registrovanih umrlih.

Što se epidemijskih bolesti tiče, najviše žrtava odneli su tifusi: 1.209, s tim što je najveće stradanje bilo tokom epidemije tri tifusa, sa samog kraja 1914. i prvih pola godine 1915, kada je umrlo 1.133 parohijana. Drugi talas španske groznice, koji se pojavio pred kraj rata i trajao do pred kraj 1918. godine odneo je 752 života. Na analiziranoj teritoriji španska groznica je bila manje smrtonosna od tifusa, mada je u nekim drugim krajevima Srbije bila pogubnija, a i naišla je u vreme kada je broj stanovnika Srbije bio smanjen usled prethodnih ratnih nedaća.

Difterija, koja nije prednjačila kao uzrok smrti u predratnim godinama, tokom rata postala je bolest od koje se najviše umiralo, posle prethodno navedenih. Odnela je 401 život, i to uglavnom 1914. i 1915. godine. Šarlah, koji je u predratnim godinama bio znatno manje smrtonosan od velikog kašlja, za vreme rata je odneo 199, a veliki kašalj 181 život. *Kraste*, odnosno *boginje*, uglavnom *velike*, *arapske*, ali i *male*, mada u većini slučajeva nekonkretizovane, odnele su 102 života. I na kraju, dizenterija, koja je u predratnim godinama bila znatno zastupljenija, i to kao druga po smrtnosti među epidemijskim bolestima, odnela je 48 života, a od toga 19 u Sevornju krajem leta i početkom jeseni 1918, kada se ta bolest sa velikom smrtnošću uočava u različitim nepovezanim delovima Srbije, ali obilazi većinu analiziranih parohija.

Tabela br. 7: Ukupan broj umrlih i stope smrtnosti od epidemijskih bolesti u periodu 1914–1918. na analiziranim teritorijama Valjevskog i Užičkog okruga

Bolest	Broj umrlih	% od popisanih	% od umrlih	% od umrlih od epidemijskih bolesti
Tifusi u svim god.	1209	5,63%	24,92%	40,07%
Tifusi 1915.	1133	5,27%	23,35%	37,55%
Španska groznica	752	3,50%	15,50%	24,93%
Difterija	401	1,87%	8,26%	13,29%
Šarlah	199	0,93%	4,10%	7,03%
Veliki kašalj	181	0,84%	3,73%	6,00%
Boginje	102	0,47%	2,10%	3,38%
Dizenterija	48	0,22%	0,99%	1,59%

Ako bismo od ukupnog broja umrlih (4.852) oduzeli žrtve velikih epidemija, tifusne iz 1915. i španske groznice iz 1918. (1.885), koje su na analiziranim delovima Valjevskog i Užičkog okruga odnele živote skoro 39% od registrovanih pokojnika i

67% umrlih od svih epidemija, dolazimo do broja 2.967 umrlih od ostalih uzroka, što predstavlja 13,81% stanovništva popisanog 1910. godine. Indikativno je da je u pet parohija za koje postoje kompletni podaci (Sevojno, Ražana, Kosjerić, Čelije i Dračić), tokom pet godina koje su prethodile Velikom ratu, kada je bilo znatno manje stradanja u borbenim dejstvima (tokom Prvog i Drugog balkanskog rata od jeseni 1912 do sredine leta 1913) umrlo tek malo manje stanovništva nego tokom pet ratnih godina, sa stalnim borbenim žrtvama, ali bez uračunatih velikih epidemija – 12,95%. Navedene analize nas usmeravaju ka jednom pitanju koje i dalje ostaje otvoreno: pitanju ukupnog broja stradalih u Srbiji, od svih mogućih uzroka, tokom Velikog rata.

Tokom ratnih godina, na opštinskim teritorijama koje okvirno odgovaraju teritorijama istraženih parohija razlika u broju stanovnika registrovanih pri popisima stanovništva 1910. i 1921. godine bila je -3.744, odnosno -18,47%, što predstavlja demografski manjak. Sa druge strane analiza knjiga umrlih ukazuje da je tokom ratnih godina u istraženim parohijama registrovana smrt 4.852 osobe, odnosno 22,59% stanovništva, što predstavlja demografski gubitak. Razlika između demografskog manjka i gubitka ukazuje na okvirni broj novorođene a preživjele dece u vreme stradanja,³⁹ ali ne u potpunosti, zbog migracionog efekta.

Navedeni pokazatelji za ratni manjak i gubitak na teritorijama istraženih parohija su znatno veći od istih pokazatelja za zbirnu teritoriju Valjevskog i Užičkog okruga gde je demografski manjak bio -16,76%, a što je znatno više od manjka za celokupnu teritoriju postkumanovske Srbije: -11,98%, kao i za teritoriju Srbije u granicama pre balkanskih ratova: -10,81%. Shodno tome može da se zaključi da su ratna stradanja na analiziranim parohijama bila znatno veća od prosečnih ratnih stradanja u Srbiji (18,47% : 11,98%, odnosno 10,81%).

Prema opšte prihvaćenim informacijama iznetim na Mirovnoj konferenciji u Parizu, tokom Prvog svetskog rata stradalo je 1.247.435, odnosno 28,39% stanovnika postkumanovske Srbije. Sa druge strane analiza rezultata dva popisa stanovništva (1910/13. i 1921.) ukazuje na demografski manjak od 526.460 pojedinaca (-11,98%), što je više nego duplo manje od navedene brojke demografskog gubitka, što samo po sebi deluje nerealno.

Na manji gubitak od opšteprihvaćenog upućuju dva različita novija istraživanja usmerena ka iznalaženju broja novorođene preživjele dece, zasnovana na različitim metodama. Njihovi rezultati ukazuju da bi direktan demografski ratni gubitak bio oko 974.000, odnosno oko 927.000 života, što predstavlja 22,17%, odnosno 21,10% stanovništva. Sa druge strane, direktan ratni gubitak na posmatranim delovima Valjevskog i Užičkog okruga je 22,59%. Imajući u vidu navedeni zaključak da su ratna stradanja na teritoriji analiziranih parohija bila znatno veća od prosečnih ratnih stradanja u Srbiji (18,47% : 11,98%, odnosno 10,81%), nameće se zaključak da su od procena o demografskom gubitku u Srbiji od 1.247.435, odnosno 28,39%, realnije procene o gubitku od 21–22%, uz hipotezu da bi on mogao biti i manji, ali verovatno ne mnogo manji.

³⁹ Shodno tome može da se pretpostavi da je na analiziranim teritorijama tokom ratnih godina rođeno oko 1.100 dece koja su živa dočekala posleratni popis.

Relativno velika razlika između demografskog manjka na nivou Srbije (11,98%) i analiziranih parohija (18,47%) nije u potpunosti rezultat većeg umiranja, već delom i migracionog efekta: doseljavanja stanovništva tokom prvih posleratnih godina, iz drugih delova novostvorene države Kraljevine SHS na predratnu teritoriju Srbije, kao „Pijemonta“, sa jedne strane, čime je broj stanovnika u Srbiji dodatno povećan, mimo rađanja, dok je sa druge strane broj stanovnika analiziranih ruralnih parohija smanjen usled migracija ka obližnjim administrativnim centrima.

REFERENCE

- Arsić, Miroljub. „Crkvene matične knjige u zakonskim propisima Kneževine Srbije“. *Arhivski pregled*, br. 1–4, (1996/97) (izd. 2000), 52–59.
- Bjelajac, Mile. „Ratni gubici Srbije u Prvom svetskom ratu – kontroverze oko brojeva“. *Tokovi istorije*, br. 1, (2021), 41–84. DOI: <https://doi.org/10.31212/tokovi.2021.1.bje.41-84>
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.* Sarajevo: Državna štamparija, 1932.
- Jagodić, Miloš. „Procena demografskih gubitaka Srba u periodu 1910–1921“. *Srpske studije*, br.6, (2015), 11–65.
- K. u. k. *Ortsverzeichnis für das von den k. u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens.* Belgrade, 1917.
- Krivošejev, Vladimir. *Epidemija španske groznice u Srbiji 1918–1919, sa posebnim osvrtom na valjevski kraj.* Novi Sad – Beograd: Prometej – RTS Izdavaštvo, 2020.
- Krivošejev, Vladimir. „Zagonetne lokalne epidemije dizenterije u Srbiji krajem leta i tokom jeseni 1918. godine“. *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 105, (2022), 71–86.
- Krivošejev, Vladimir. „Epidemije u Srbiji tokom ratova 1912–1918: prilog kvantifikaciji žrtava“. *Baština*, br. 58, (2022), 281–304. DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina32-36007>
- Krivošejev, Vladimir. „Epidemije u srpskom narodu i vojsci tokom balkanskih ratova 1912–1913. godine“. U: *Zbornik naučnog skupa 110 godina od mobilizacije Gvozdenog puka u oslobodilačkim ratovima Srbije – Srpska vojska u istoriji i tradiciji, Prokuplje, 7–9. oktobar 2022. godine.* Ur. Darko Žarić, u pripremi. Prokuplje, Narodni muzej Toplice, 2023.
- Krivošejev, Vladimir. „Crkvene knjige umrlih kao izvor za kvantifikaciju epidemija u Srbiji : mogućnosti i problemi, sa posebnim osvrtom na epidemiju španske groznice“. U: *Zbornik sa XIII kongresa istoričara medicine: 800 godina srpske medicine, Beograd: 15–18. novembar 2022.*, ur. Zoran Vacić, u pripremi. Beograd: Sekcija za istoriju medicine Srpskog lekarskog društva, 2023.
- Mikić Dragan, Nedok Aleksandar i Branislav Popović. „Zarazne bolesti u srpskoj vojsci i narodu 1914. i 1915. godine“. U: *Srpski vojni sanitet 1914–1915. godine.* Urednici Aleksandar Nedok i Branislav Popović, 181–204. Beograd:

- Uprava za vojno zdravstvo Ministarstva odbrane Republike Srbije i Akademija medicinskih nauka Srpskog lekarskog društva, 2010.
- Mikić Dragan, Popović Branislav, Čekanac Radovan, Ćurčić Petar, Zeljković Jovo i Vidanović Miroslav. „Zarazne bolesti i rad srpskog vojnog saniteta na njihovoj prevenciji i lečenju na Solunskom frontu 1917–1918. godine“. *Vojno-sanitetski pregled*, vol. 65 (2008 supl.), 59–69.
 - Milenković, Toma. *Trstenik i okolina u Prvom svetskom ratu 1914–1918*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007.
 - Milovanović, Milovan. „Sanitetske prilike u Srbiji za vreme Austro – ugarske okupacije od 1915–1918. godine“. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, god. XXIII, br. 3–4, (1921), 132–134.
 - Mraović Marijana, Vignjević Zoran i Marinković Darko. „Uvodna studija“. U: *Popis vojnih i civilnih gubitaka Kraljevine Srbije u ljudstvu u Prvom svetskom ratu: Arhivska građa Vojnog arhiva* (CD izdanje). Beograd: Medija centar „Odbrana“, 2019, 5–25.
 - Nedok, Aleksandar. *Valjevo – srpski ratni hirurški centar i grad-bolnica u epicentru velike epidemije 1914–1915*. Valjevo: Narodni muzej Valjevo, 2017.
 - Nedok, Aleksandar. *Rat Srbije sa Austrougarskom: rad srpskog vojnog saniteta*. Novi Sad – Beograd: Prometej – RTS izdavaštvo – Arhiv Vojvodine, 2021.
 - Popović, Ljubodrag. „Prilozi za istoriju užičkog kraja u I svetskom ratu : gubici u stanovništvu od 1912–1918. godine“. *Užički zbornik*, br. 14, (1985), 137–158.
 - Popović, Ljubodrag. „Popis stanovništva Valjevskog okruga u I svetskom ratu“. *Glasnik Istorijskog arhiva Valjevo*, br. 34, (2000), 159–170.
 - *Prethodni rezultati popisa stanovništva i domaće stoke u Kraljevini Srbiji : 31. decembra 1910*. Beograd: Uprava državne statistike, 1911.
 - Stanojević, Vladimir. „Kolera u balkanskim ratovima 1912–1913“. U: *Istorija srpskog vojnog saniteta – naše ratno sanitetsko iskustvo*. Ur. Vladimir Stanojević, 309–313. Beograd, 1925 (reizdanje: Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar 1992).
 - „Zakon o uređenju sanitetske struke i čuvanju narodnog zdravlja“ iz 1881, u: *Sanitetski zbornik zakona, uredaba, raspisa i prepisa*, knj. 2, sv. 1, Beograd 1881, 91–104.
 - Životić, Aleksandar. „Doprinos srpske vojske savezničkoj pobedi u Prvom svetskom ratu“. U: *Kraj rata, Srbi i stvaranje Jugoslavije*, ur. Mihailo Vojvodić, 248–262. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2021.

EPIDEMICS DURING WORLD WAR I IN THE RURAL AREA
OF VALJEVO AND UŽICE REGIONS :
CONTRIBUTION TO QUANTIFICATION OF WAR VICTIMS

Vladimir Krivošejev, PhD*

Summary

In the years that preceded the World War I, the inhabitants of the rural areas of the west of Serbia, in Valjevo and Užice regions, died of natural causes, because of various accidents and wide range of non-epidemic diseases, but mostly of the consequences of local epidemic of different infectious diseases, primarily of pertussis, and then of scarlet fever and dysentery, as well as diphtheria, stomach typhus and measles, and during Balkan War II, in 1913, of cholera. At the beginning of the World War I, the situation did not change a lot, but diphtheria became primary cause of the death. Besides, it was expected to notice murdering the soldiers at the front, but, also, two widespread epidemics on the territories appeared: three kinds of typhus epidemics, stomach, spotted fever and a reversible type during 1915 and Spanish fever during 1918. On the basis of the death registers, it is noticed that in 34 villages of the analysed rural area, where 21483 peasants lived, the death was registered among 4852 of them, i. e. 22.59% of the inhabitants registered before the war, from January of 1914 to December of 1918. It is also noticed that 8.77% died of typhus and Spanish fever (5.27% of typhus, and 3.50% of the Spanish fever), 4.42% of other infectious diseases, and 9.40% of all other possible causes. If we exclude from the analysis two great epidemics, 13.81% of the inhabitants died, during five year war period, of all causes including local epidemics, while in the pre-war five year period, that was 12.95%. Regarding the fact that the results of the population census from 1910 and 1921, indicates that analysed territory had bigger demographic loss from the average for Serbia (18.47%:11.98%), it can be assumed Serbia lost about one fifth of the inhabitants during war years, from August of 1914 to November of 1918.

KEYWORDS: Serbia, Valjevo, Užice, World War I, epidemics, diseases, mortality, shortage of inhabitants.

* Senior Research Associate, National Museum of Valjevo, Republic of Serbia
vladimir.krivosejev@gmail.com